
Cultuurhistorische verkenning

De Woerd

te Driebergen-Rijsenburg

SB4

**BUREAU VOOR HISTORISCHE
TUINEN, PARKEN EN LANDSCHAPPEN**

Cultuurhistorische verkenning

De Woerd

te Driebergen-Rijsenburg

SB4

**BUREAU VOOR HISTORISCHE
TUINEN, PARKEN EN LANDSCHAPPEN**

Colofon

© 2013, SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen te Wageningen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij op papier of digitaal, zonder voorafgaande toestemming van de opdrachtgever, in overleg met SB4. In geval van publicatie, geheel of gedeeltelijk, van dit als intern rapport bedoelde document, kan het noodzakelijk zijn om auteursrechten, copyright, publicatierechten en/of andere rechten te regelen met SB4 of andere partijen.

De afbeeldingen in dit rapport zijn in 2013 gemaakt door SB4, tenzij de bronvermelding anders aangeeft.
De kaarten zijn noordwaarts georiënteerd, tenzij anders is aangegeven door een noordpijl.

Tekst en opmaak: SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen
ir. C.H.P.M. van Dam, ir. E.M.J. Blok bnt
Costerweg 1-N
6702 AA Wageningen
www.sb4.nl

Projectnummer: 9020

Opdrachtgever: Dhr. E. van Arkel

Versie: definitief, 19 september 2013.

INHOUD

INLEIDING.....	5
1. INTRODUCTIE.....	7
2. BIOGRAFIE VAN DE PLEK.....	9
De Stichtse Lustwarande	9
De omgeving van De Woerd	17
De Woerd	19
Ruimtelijke ontwikkeling	21
3. BOUWHISTORISCHE WAARDESTELLING.....	25
Introductie	25
Beschrijving	25
Bouwgeschiedenis	27
Gebruik als schaapskooi?	29
Bouwhistorische waardestelling	31
CONCLUSIES.....	33
BRONNEN.....	37

INLEIDING

De Woerd is een als NSW-landgoed gerangschikt gebied van circa 20 hectare in het buitengebied van Driebergen-Rijsenburg, dat overwegend uit bos bestaat. De eigenaar, de heer Van Arkel, wil het landgoedkarakter van zijn gebied versterken, met de daarbij behorende bewoning, ruimtelijke samenhang, natuurwaarden en maatschappelijke betekenis. De plannen daartoe worden in samenspraak met de gemeente, de eigenaar van boerderij 't Haft en enkele bij de ontwikkeling betrokken personen uit de omgeving nader uitgewerkt.

Om deze planvorming te onderbouwen is SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen gevraagd om een verkennend cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren om de hoofdlijnen van het ontstaan van de plek in beeld te krijgen. Een bouwhistorisch onderzoek van de als zodanig bekend staande 'schaapskooi' en een kadastraal onderzoek van het gehele terrein maken hier onderdeel van uit.

Voorliggend rapport is het resultaat van deze opdracht en begint met een typering van het gebied en de omgeving. In het tweede hoofdstuk volgt een beknopt overzicht van de relevante historische ontwikkeling, zowel van het terrein zelf als in de context van de Stichtse Lustwarande. Hoofdstuk drie betreft de bouwhistorische opname en waardestelling, waarin eerst de hoofdlijnen van de ontstaansgeschiedenis van het pand worden beschreven, en daarna ingezoomd wordt op de veranderingen die sinds de bouw plaatsgevonden hebben. Tenslotte wordt afgesloten met de conclusie.

Het onderzoek is hoofdzakelijk gebaseerd op een kaartenstudie, kadastrale gegevens, een veldbezoek en bouwhistorische opname op 31 juli 2013 en waar mogelijk aanknopingspunten op internet en in de literatuur. Er is dankbaar gebruik gemaakt van de aangereikte informatie en de scherpe vragen en opmerkingen van Rien van den Berg en Joost de Jongh, die als contactpersonen vanuit de opdrachtgever optraden.

De bouwhistorische verkenning is uitgevoerd door Peter Boer van Arcx uit Doesburg. Voor de kadastrale gegevens heeft Janjaap Luijt het archiefonderzoek verricht. Het overige historisch onderzoek, het samenstellen van de rapportage en de redactie is uitgevoerd door Kees van Dam (landschapsarchitect) en Eric Blok (landschapsarchitect en tuinhistoricus) van bureau SB4.

SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen

Wageningen, september 2013.

^ Afb. 1.1. Luchtfoto en begrenzing van het plangebied in de omgeving. (Bron: webkaart provincie Utrecht).
v Afb. 1.2. Luchtfoto en begrenzing van het plangebied. (Bron: webkaart provincie Utrecht).

1. INTRODUCTIE

Typering onderzoeksgebied

Het terrein kent geen volledige adres en wordt aangeduid als “De Woerd (ongenummerd)”. De ontsluiting is aan de noordzijde via de straat ‘Meerkoet’.

Het onderzoeksgebied ligt tussen de bebouwde kom van Driebergen-Rijsenburg en de Langbroekerwetering. Het is een grotendeels bebost terrein met in samenstelling en in leeftijd verschillende bosdelen en ontsloten via een stelsel van rechte paden. Halverwege het terrein ligt aan de oostzijde het gebouw dat wordt aangeduid als de ‘schaapskooi’ en dat aan weerszijden wordt omgeven door een rij oude eiken. Richting het westen ligt voor dit gebouw een open strook.

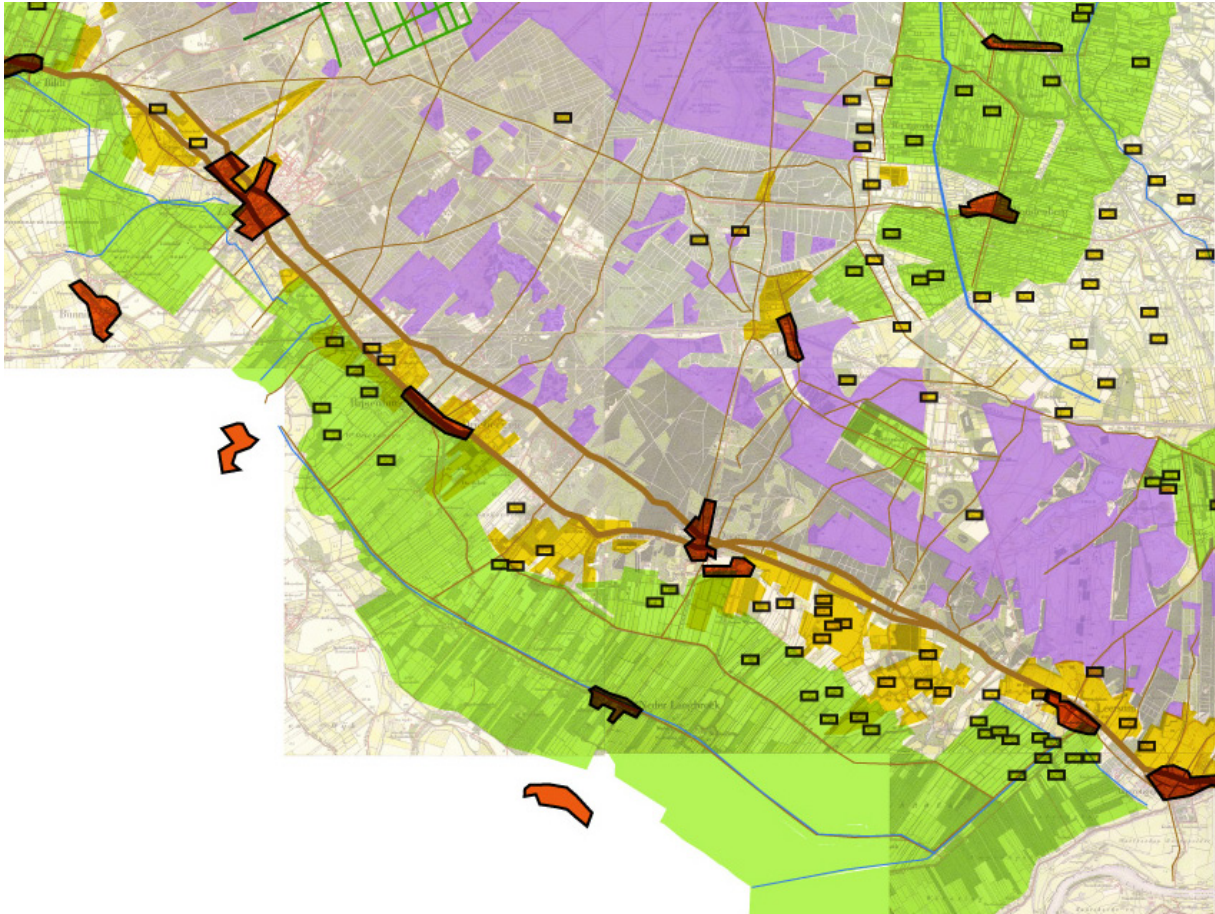
Omgeving

Aan de noordzijde grenst het onderzoeksgebied aan de bebouwde kom van Driebergen-Rijsenburg, een golfbaan en een skelter- of kartbaan. Aan de oostzijde ligt een afgesloten natuurterrein van de gemeente (het ‘biezenveldje’ ter zuivering van riooloverstort), alsmede een thans verlaten composteerterrein. Tussen een ongebruikte toegangsweg, de Rijsenburgselaan en de Langbroekerdijk liggen de agrarische gronden die bij boerderij ‘t Haft horen. Ten zuiden van het onderzoeksgebied ligt de Langbroekerdijk met bebouwing en kleinere percelen. De gronden in het westen zijn eigendom van Het Utrechts Landschap. Hierachter ligt nog een griendbosje van de heer Van Arkel en een woning met schuur/schaapskooi in het bos aan de Hoge Woerd.

Status

Het gebouw op het terrein is aangewezen als gemeentelijk monument met de aanduiding ‘schaapskooi met eikenhaag’.

Het terrein is als landgoed gerangschikt onder de Natuurschoonwet (NSW).

Afb. 2.1. Spreiding van schaapskooien op de flank van de Utrechtse Heuvelrug tussen De Bilt en Amerongen, omstreeks 1900. De gele vlekken zijn de bouwlanden bij de dorpen (rood), in paars de heidevelden op de Utrechtse Heuvelrug, in groen de weilanden.

2. BIOGRAFIE VAN DE PLEK

De Stichtse Lustwarande

In de loop van de tijd heeft zich in samenhang met de lange zuidwesthelling van de Utrechtse Heuvelrug een langgerekte complexe occupatiestructuur ontwikkeld, waar de beleving van het groene landschap nauw vervlochten is met het occupatiepatroon, de Stichtse Lustwarande genaamd. De flank heeft altijd sterke aantrekkingskracht gehad als vestigingslocatie: voor de eerste landbouwers, voor stichters van buitenplaatsen, voor recreanten, enzovoorts.

De eerste nederzettingen op de flank ontstonden vanaf de 8e eeuw, toen onder centraal gezag van de Utrechtse bisschop en de Frankische koning de bouw van kerken werd gestimuleerd. Naar regelmaat van loopafstand concentreerde de bebouwing zich in kerkdorpen op de flank. De route tussen Utrecht en Rhenen moet al vroegmiddeleeuws zijn, aangezien de bisschop deze als 'via regia' gebruikte voor zijn bezoek aan de koning in Keulen. Afhankelijk van het seizoen kon men voor deze route kiezen uit een boven- en benedenweg.

Er ontwikkelde zich een landbouwsysteem dat gekenmerkt werd door een karakteristieke opbouw: bouwlanden onder aan de flank (engen), gemeenschappelijke weidegronden (meenten) en hooilanden (maten) op de lagere en nattere delen, en hakhoutcultuur op de hogere delen. Het bos op de toppen was het jachtgebied van de bisschop: de warande ¹.

In samenhang met een toename van de bevolking na 1000 veranderde de invloed van de mens op de Heuvelrug aanzienlijk, niet alleen door uitbreiding van de dorpen aan de voet van de stuwwal, maar ook op de hogere delen. Begrazing door schapen en houtkap veroorzaakten uitgebreide zandverstuivingen, zodat uiteindelijk in het begin 18e eeuw de Heuvelrug was veranderd in een nagenoeg kale heidevlakte met slechts enkele overgebleven plukjes hakhoutbossen. Haaks op de zuidflank zijn een hele serie veedriften ontstaan voor het laten grazen van de schapen op de hogere zandgronden. Deze vertrokken van de schaapskooien op de lage gronden en liepen als kronkelende 'haarvaten' naar de grote gemeenschappelijke heide. De schaapskooien, waarin de mest van de schapen werd verzameld, stonden in 19e eeuw hoofdzakelijk dicht bij de bouwlanden: los in het veld of op het erf van de boerderij. De veldkooien kenden doorgaans geen potstalfundering, omdat ze enkel dienden om 's nachts aan de schapen onderdak te bieden, ook wanneer bijvoorbeeld het vee na de oogst werd nageweid op de bouwlanden. De plattegrond van een standaard schaapskooi kent een rechthoekige basis, die aan de uiteinden driesijdig is afgeschuind, waarbij de wanden bestaan uit houten delen (gepotdekseld), boven een bakstenen plint, en aan de voor- en achterzijde voorzien van een hoge dubbele deur met daarboven een hooiluik ².

Na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 konden onder meer de lagere komgronden tussen de rivierloop en de heuvelrug worden ontgonnen. Vanaf het midden van de 13e eeuw werden in dit gebied tientallen omgrachte ridderhofsteden gebouwd, met name langs de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering, waaronder kasteel Beverweerd.

Met de Reformatie kwamen in het begin van de 17e eeuw veel kerkelijke goederen op de markt die door Utrechtse patriciërs en Amsterdamse regenten werden opgekocht. De Heuvelrug werd een aantrekkelijk jachtgebied voor de Oranjes die aan het einde van de 17e eeuw parken bij Zuylestein, Soestdijk en Slot Zeist lieten aanleggen met - naar de Franse mode - grootse zichtassen dwars over de heide. Rond 1730 volgt het huis Beek en Royen met een uitgebreide parkaanleg ten oosten van Slot Zeist. In 1754 volgde de bouw van een huis op Sparrendaal door J. van Berck, midden in de bestaande as die de Langbroekerdijk met de heide verbond (Gezichtslaan) ³. Tegelijkertijd werden bij de ridderhofsteden aan de Kromme Rijn en Langbroekerwetering tuinen en parken aangelegd, waarbij de landerijen met lanen zich uitstrekten tot op het zand van de heuvelrug waar zij overgingen in de jachtgronden, zoals bij Sterkenburg, Hardenbroek en Sandenburg.

1 Lagers, 2000.

2 Lagers, 2000, pag. 64. Schapen hebben veel ventilatie nodig, waartoe soms extra voorzieningen zijn aangebracht. Zie ook: Bijhouwer, 1977.

3 Zie: Leffers-Dekker, 1975. De hofstede (boerderij en/of huis) werd hierbij afgebroken, het bos benut voor de parkaanleg.

Zo werden de eerste bossen bij de oude en nieuwe huizen (Zeisterbos, Zuylesteinse en Amerongse Bos) aangelegd, met name gericht op de jacht. Sterrenbossen waren niet alleen bedoeld om gemakkelijk vanuit het middelpunt naar alle kanten het wild af te kunnen schieten, maar ook om van de toen nog wijde uitzichten te kunnen genieten.

Aan het begin van de 19e eeuw kregen bestaande zandwegen een verharding (Utrecht-Rhenen in 1818) en in de jaren 1830-1840 werden nieuwe wegen met laanbeplanting aangelegd, zoals de Maarsbergseweg. Een impuls aan de ontsluiting van het geïsoleerde gebied rond Driebergen gaf de in 1843-1845 dwars over de Heuvelrug aangelegde spoorlijn Amsterdam-Arnhem, in 1863 gevolgd door de spoorlijn Utrecht-Amersfoort, met station Bilthoven dat later een belangrijke poort tot de Heuvelrug werd.

Mede dankzij de verbeterde ontsluiting ontwikkelde zich in de loop van de 19e eeuw langs de boven- en benedenweg tussen Utrecht en Amerongen de “Stichtse Lustwarande”. De ontwikkeling van de buitenplaatsen op de Heuvelrug startte vanaf Utrecht en schoof langs de lijn van het voormalige karrenspoor langzaam op tot een aaneengesloten zone in handen van particuliere buitenplaatseigenaren was gekomen. Met de rond 1800 aangelegde grote buitenplaatsen als Vollenhoven bij De Bilt en Broekhuizen bij Leersum kondigde zich een nieuwe fase aan in de natuurbeleving van de Heuvelrug: de beleving van de ongerepte natuur in gecultiveerde en geïdealiseerde vorm. Het reliëf en de contrasten tussen de woeste hoogten en de grazige weiden van de Heuvelrug werden uitgebuit om de tuinen volgens de nieuwe mode in Landschapsstijl aan te leggen. In veel gevallen werden de oudere parken grondig naar de nieuwe mode heringericht, waarbij lange lanenstelsels tot zichtlijnen en golvende gazons werden getransformeerd, slingerende rondwandelingen langs steeds weer nieuwe, verrassende uitzichten over weglappende vijverpartijen en op tuinornamenten werden geleid, diepe sprengen werden gegraven om de slingervijvers te voeden, en overplaatsen met arcadische weiden in de lagere overgangszone werden ingericht. Ook op de Driebergense en Rijsenburgse buitenplaatsen vond een verdere verlandschappelijking plaats, onder andere bij Kraaybeek, Beerschoten-Willinkshof (J.D. Zocher jr.), Dennenburg (Breitenstein), Lindenhorst, de Reehorst, Beukenstein, Bloemenheuvel, Bornia, de Wildbaan (L.P. Zocher, circa 1860) en Sparrendaal (gedeeltelijk, rond 1857) ⁴.

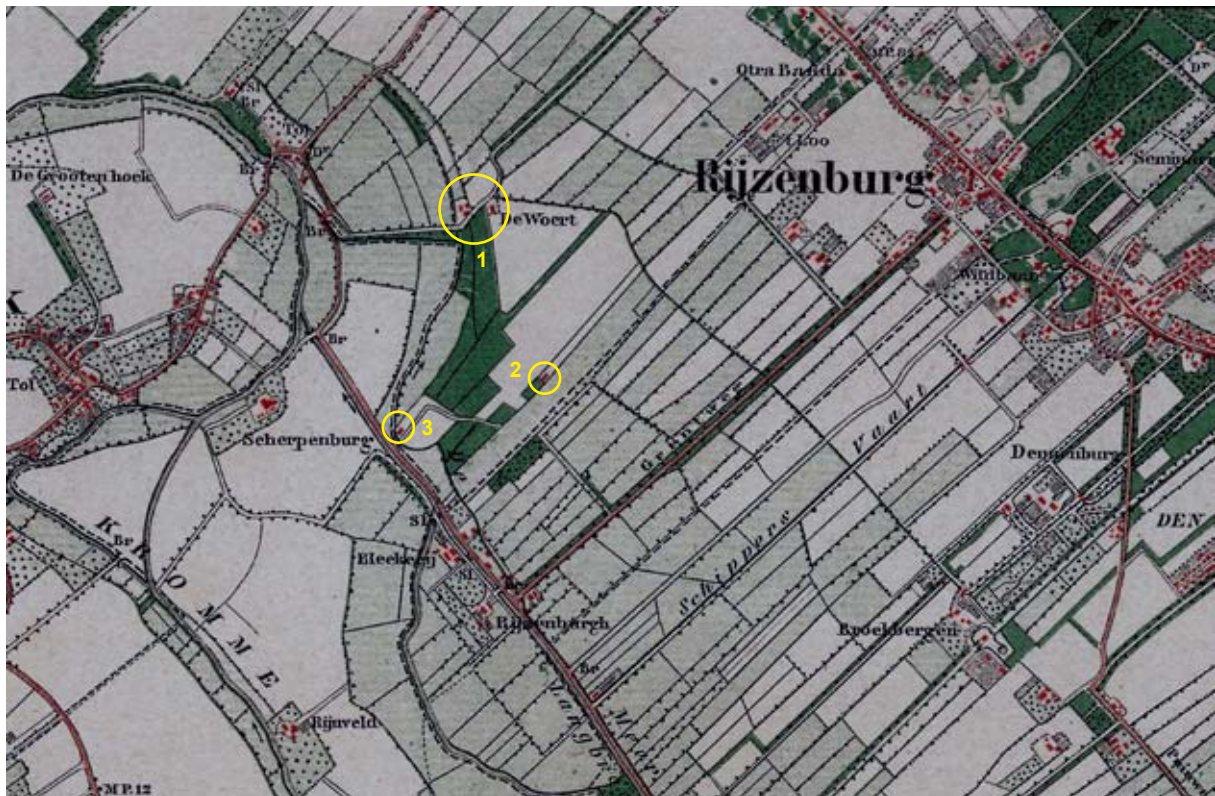
Op de flanken was de bebossing door particulieren al aan het eind van de 18e eeuw begonnen als vorm van belegging en voor de jacht en het vermaak. Ook voor deze bebossing was huisvuil of mest nodig, waarvoor Van Oosthuysen vanaf 1804 de fecaliën van de Franse troepen bij Austerlitz gebruikte om de heide achter Sparrendaal te bebossen ⁵. Op de hogere delen van de Heuvelrug kwam na 1850 de bebossing op gang, aanvankelijk door particulieren en na 1880 ook van rijkswegen (Staatsbosbeheer). Deze nieuwe productiebossen bestonden vooral uit naaldhout waardoor een netwerk van rechte ontsluitingswegen en paden werd uitgezet.

Omstreeks 1870 begon in de landbouw een omslag, onder meer veroorzaakt door de opkomst van kunstmest, goedkoop graan uit Rusland en de VS ⁶. Agrarische bedrijven waren genooddaakt om, en konden door de import van meststoffen (guano) en kunstmest, zich meer te gaan specialiseren. Het aantal schapen nam in de provincie Utrecht af van 36.700 in 1878 tot 16.700 in 1894.

4 Hof, J.C. van 't, M. Kooiman, Monumenten inventarisatie project, Gemeente Driebergen-Rijsenburg, Provincie Utrecht, 1991.

5 Zie: Blijdenstijn, R., De Pyramide van Austerlitz, Provincie Utrecht, 2008.

6 Laman, 1995, pag. 16: de prijzen van gewassen daalden tussen 1880 en 1900 met 50%. Het aantal varkens en runderen groeide daarentegen flink. Zie ook: Bieleman, J. e.a. - Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland, 1993.

^ Afb. 2.4. Uitsnede van de Topografische Militaire Kaart, nr. 465, uitgegeven in 1870. Met gele cirkels zijn aangegeven:
 1. de oudere hofstede De Woert met schuur
 2. een opstal die op deze kaart verschijnt, die het huidige pand zal moeten voorstellen
 3. het huisje aan de Langbroekerdijk 1, dat door Jan Kol wordt gebouwd
 (Bron: watwaswaar.nl).

v Afb. 2.5. Uitsnede van de Topografische Militaire Kaart, nr. 465, uitgegeven in 1894. (Bron: watwaswaar.nl).

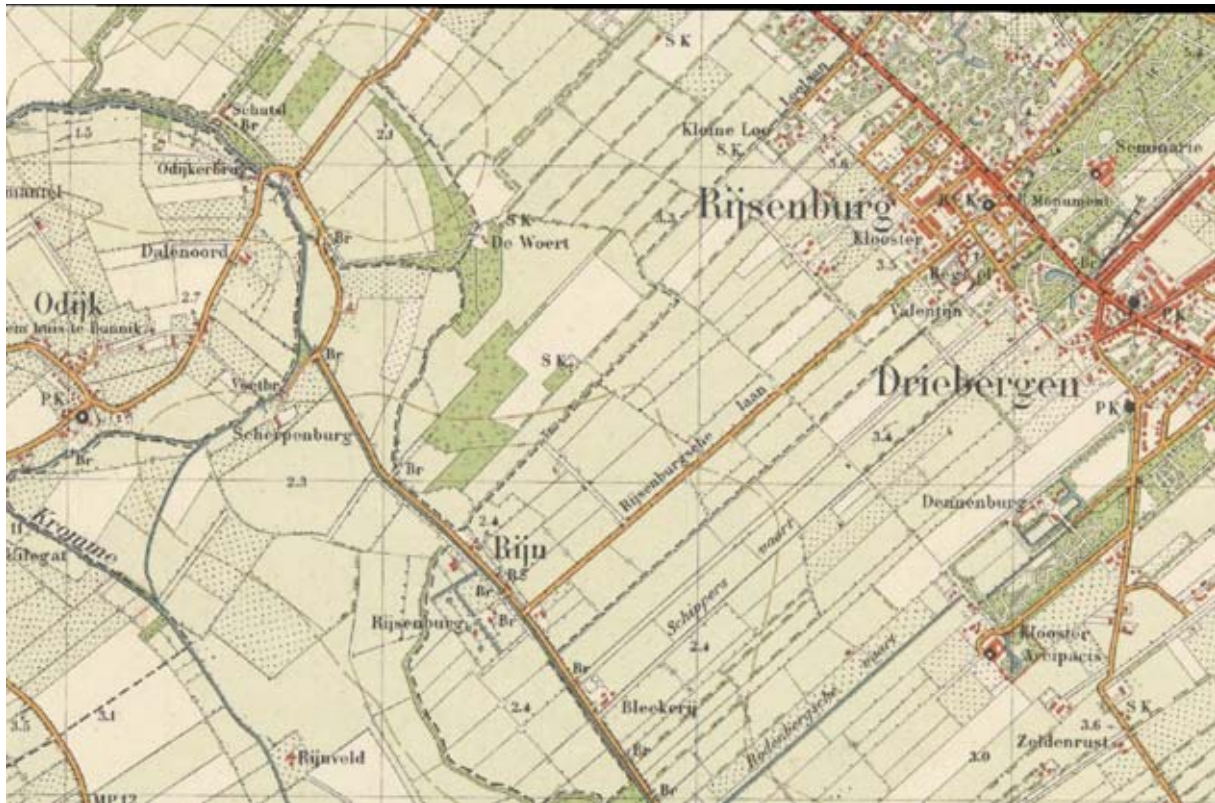

Eind 19e eeuw werd de Heuvelrug (wederom) op grotere schaal ontdekt door stedelingen die hun geïndustrialiseerde steden ontvluchtten voor een (korte) vakantie, of door repatrianten uit de koloniën. Dit keer zorgden met name de lokaalspoorlijnen en tramlijnen voor een fijnmazigere ontsluiting. Het reliëf riep associaties op met Zwitserland en Duitsland die toen de populaire buitenlandse bestemmingen waren. Op afgesplitste delen van bestaande buitenplaatsen of op nieuw ontgonnen terrein in het bos werden deze zogenaamde 'jonge buitenplaatsen' ingericht, waarbij rond het representatieve landhuis een landschappelijke of gemengde tuin tot stand kwam. Er was bovendien nog volop goedkope grond beschikbaar, ver weg van de bewoonde wereld. Factoren die ook de vestiging van allerlei instellingen en instituten stimuleerden.

Naoorlogse grootschalige verstedelijking heeft vele buitenplaatsen aangetast, waarbij op de zuidflank aanvankelijk op de hogere zandgronden, maar vanaf de jaren 1970 ook in de lagere delen nieuwe woonwijken verrezen. Maar niet alleen de verstedelijking heeft het landschap veranderd: met de door-groei van de bossen zijn de uitzichten nagenoeg verdwenen. Het bijzondere groene accent rond de vele monumentale buitenhuizen leeft voort in de huidige structuur van dorpen als De Bilt, Zeist, Driebergen, Doorn, Leersum en Amerongen.

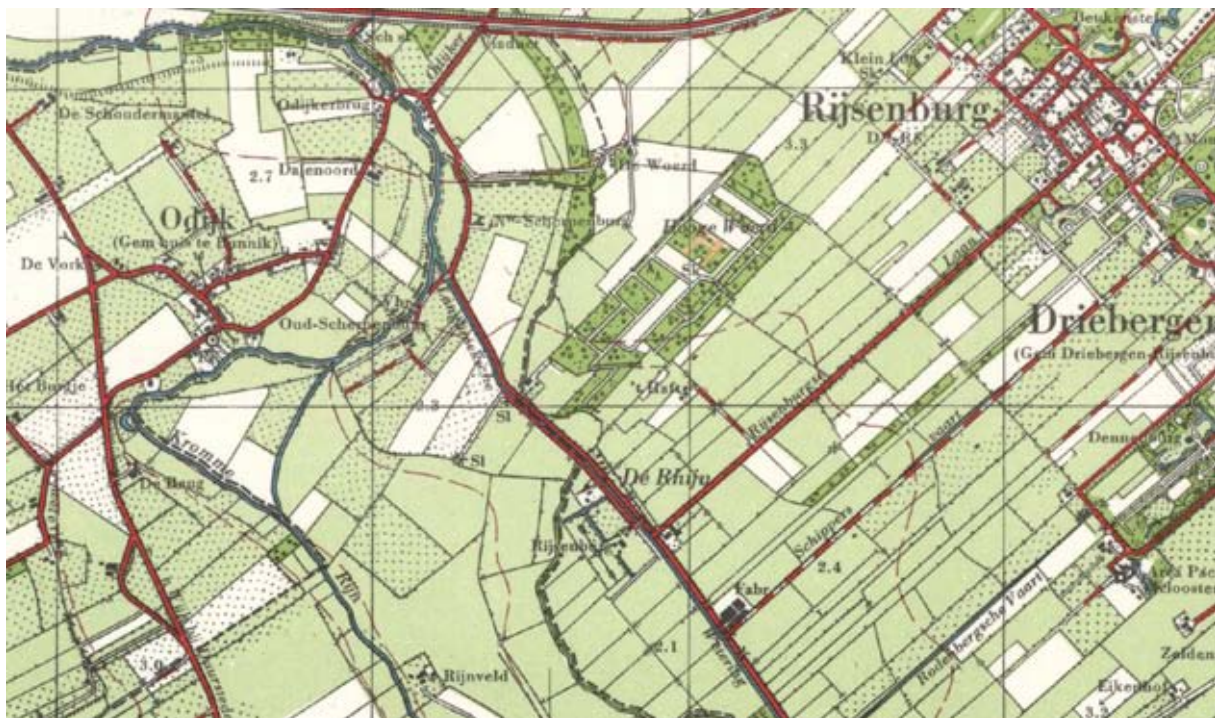

**Afb. 2.6. Samengestelde
luchtfoto uit ca. 1950 van
het onderzoeksgebied. In
het noordelijke deel is aan
de vlakverdeling te zien dat
zojuist is begonnen met de
bebouwing van het bouw-
land.
(Bron: [webkaart.provincie-
utrecht.nl](http://webkaart.provincie-utrecht.nl)).**

^ Afb. 2.7. Uitsnede van de Topografische Militaire Kaart, nr. 465, uitgegeven in 1930.
(Bron: watwaswaar.nl).

v Afb. 2.8. Uitsnede van de Topografische Kaart, nr. 32C, uitgegeven in 1953.
(Bron: watwaswaar.nl).

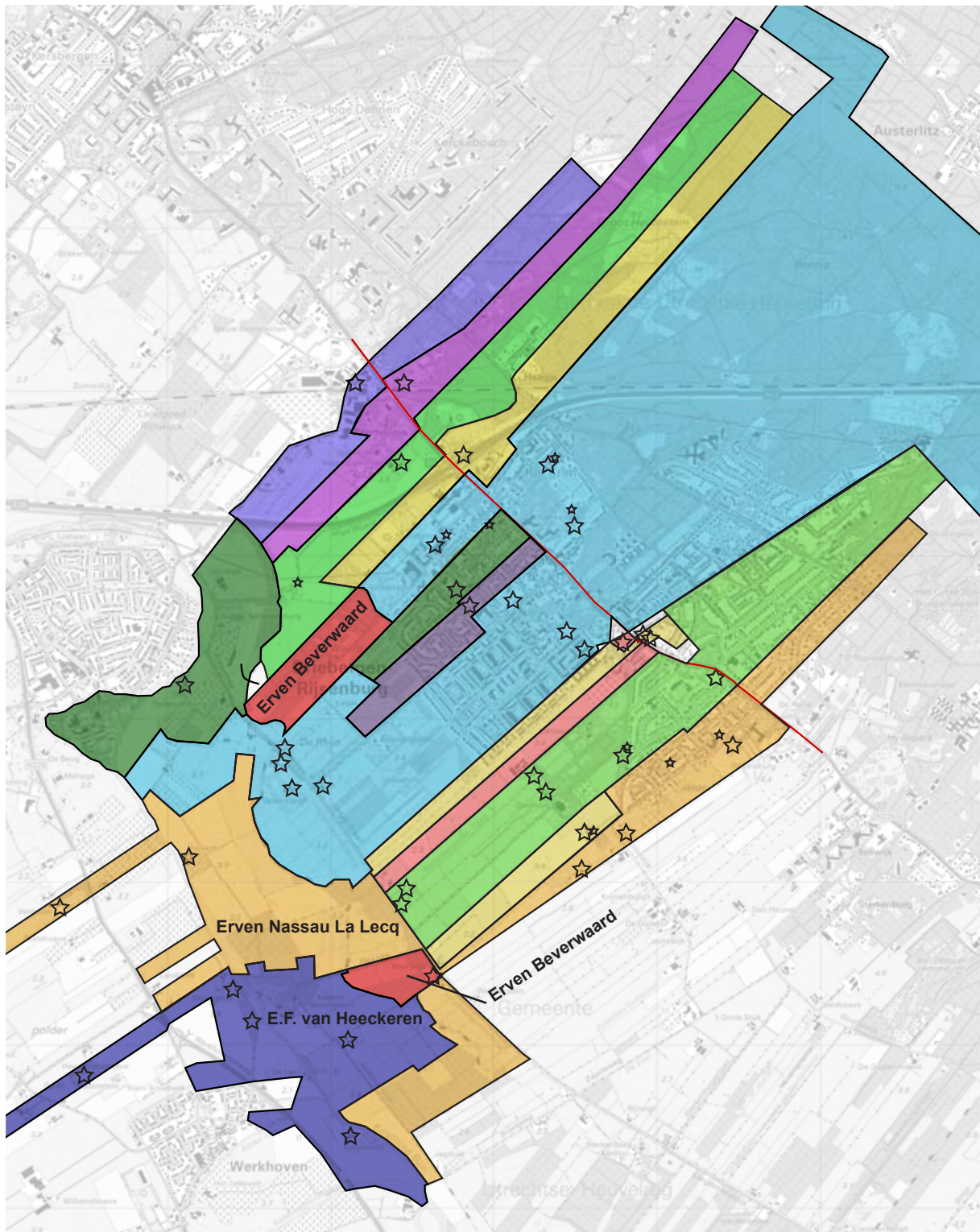

^ Afb. 2.9. Uitsnede van de Topografische Kaart, nr. 32C, uitgegeven in 1962.
(Bron: watwaswaar.nl).

v Afb. 2.10. Uitsnede van de Topografische Kaart, nr. 32C, uitgegeven in 1982.
(Bron: watwaswaar.nl).

Afb. 2.11. De eigendomssituatie in 1832 op de recente topografische ondergrond. De gekleurde vlakken staan voor de afzonderlijke eigenaren, zoals deze in het kadaster van 1832 geregistreerd staan. In rood het bezit van de 'Erven Beverwaard'. Een grote ster geeft de positie van een boerderij aan, een kleine ster is een schaapskooi.

De omgeving van De Woerd

Het kadaster in 1832 geeft een beeld van de eigendomsverdeling in die tijd. Opvallend is dat er een relatief klein aantal eigenaren was die ieder een (vrijwel) aaneengesloten gebied bezaten van een redelijke omvang (meer ca 10 hectare of meer). Ook lag dit bezit haaks op de Hoofdstraat waardoor gronden van de gehele gradiënt heide-bouwland-weiland tot het eigendom behoorden. Al deze gronden waren namelijk nodig voor het gemengde bedrijf dat tot in de 19e eeuw gebruikelijk was. De heidegronden waren in 1832 al voor een groot deel geprivatiseerd en geen gemeenschappelijk eigendom meer.

Het onderzoeksgebied behoorde in die tijd (1832) tot landgoed Beverweerd, hoewel dat opgesplitst was tussen drie eigenaren. De 'Erven Beverwaard' bezaten qua gebouwen enkel een boerderij aan de Langbroekerdijk, op circa 3 kilometer afstand van de betreffende percelen te Driebergen. De 'Erven Nassau la Lecq' bezaten meer gronden uit de boedel van Beverweerd, waaronder vijf boerderijen en twee schaapskooien. Deze schaapskooien bevonden zich aan de Akkerweg in het oostelijke deel van Driebergen. De derde eigenaar van Beverweerd, Baron van Heeckeren, bezat gronden richting Werkhoven.

Veel terrein onder Rijsenburg was eigendom van Margaretha de Jong, weduwe van P.J. van Oosthuyse. Zo ook hofstede Het Loo direct ten noorden van het onderzoeksgebied. Twee boerderijen aan de Hoendersteeg waren omsloten door het bezit van De Jong. Deze boerderijen, Hoenderdaal en Scherpenzeel, werden in respectievelijk 1833 en 1834 aangekocht door baron Van Heeckeren. Daarmee verkreeg hij grond direct grenzend aan 'De Woerd', hoewel hiervan dan het eigendom mogelijk nog bij 'De Erven Beverwaard' ligt en niet bij Van Heeckeren. In 1852 verving hij Hoenderdaal door een nieuwe boerderij en noemde deze Champ,Aubert ⁷.

De ontsluiting van het onderzoeksgebied moet waarschijnlijk aanvankelijk hoofdzakelijk vanuit de Langbroekerdijk hebben plaatsgevonden, mede vanwege de oriëntatie op Beverweerd. Daarnaast is onder meer bij de verkoopakten van 1927 en 1960 sprake van een 'erfdienstbaarheid' (recht van overpad) via percelen 90 en 377 om via de Hoendersteeg op de Rijsenburgerlaan te komen. Ook over het laantje naar het Haft heeft de eigenaar 'recht van overpad' naar de Rijsenburgerlaan en via perceel A1040 in zuidelijke richting naar de Langbroekerdijk ⁸. Op de topografische kaart van 1894 zijn deze paden als onderbroken lijn aangegeven (zie afb. 2.5.).

7 Gaasbeek, 1996, pag. 116; Geerlings, 2007: net als in Arnhem en in Hummelo vernoemde Van Heeckeren zijn nieuwe boerderijen naar de slagvelden waar hij aan de zijde van Napoleon vocht. Bij deze boerderij hoorde tevens een oudere schaapskooi, die thans in gebruik is als kinderboerderij. Zie ook: <http://www.champaubert.com/content/view/3/12/>

8 De laan langs boerderij 't Haft komt voort uit een oudere laan, die in 1832 al aanwezig is en tot de landerijen bij Rijsenburg behoorde.

^ Afb. 2.12. Gedigitaliseerde versie van de kadastrale kaart uit 1832 met duiding van het grondgebruik.
(Bron: www.hisgis.nl).

De Woerd

De naam 'De Woerd' is in het verleden met name gekoppeld geweest aan de ontginning ten westen van het huidige onderzoeksgebied. Dit terrein draagt reeds in de 18e eeuw de naam 'De Woerd' en bevat een boerderijtje (later schipperswoning) dat sinds eeuwen bij hofstede Beerschoten behoorde en dat verbonden was aan het Vrouwenklooster in De Bilt ⁹.

Het onderzoeksgebied lijkt eeuwenlang een enclave te zijn in de Driebergse en Rijsenburgse gronden, behorend bij Beverweerd en bekend als 'De Grote vicarie van Beverweerd' ¹⁰. De Atlas Van Oostrom vermeldt als eigenaren ¹¹:

- 1536: Beverweerd (OSG)
- 1583: Hendrick Rensing posesseur (BZ II p180)
- 1599: Beverweerd (OSG)
- 1642: de Vicarie van Beverweerd (kaart Ruysch ¹²)
- 1685: Beverweerd (OSG)
- 1832: de Erven Beverwaard

In het kasteel Beverweerd was de zogenaamde "Grote Vicarie" gevestigd, welke verbonden was aan het altaar van de huiskapel en vóór de hervorming werd bediend door een kapelaan. De presentatie van de kapelaan werd gedaan door de bezitters van het huis Beverweerd. Voor deze vicarie waren enkele goederen bestemd die gelegen waren onder Werkhoven, Driebergen en Odijk ¹³. Dit zal onder meer het gebied van 'De Woerd' betreffen.

In 1832 wordt het kadaster ingesteld en de eerste kadastrale kaarten en registers bekrachtigd, zie tabel 2.1. Tot het bezit van de 'Erven van Beverwaard', gevestigd te Utrecht, behoren de percelen in Driebergen, sectie A1 De Weerd, nummers 77, 78, 78a, 79, 79a, 80, 87, 88, 89, 90 en 91 ¹⁴. Het overige bezit van deze eigena(a)r(en) bevindt zich in het noordoostelijk deel van landgoed Beverweerd, tegen de Langbroekerwetering, zie afb. 2.11. Het landgebruik in het onderzoeksgebied is uitsluitend bos en bouwland. Er is geen gebouw op het terrein aangegeven.

In het kadaster is niet aangegeven wanneer het terrein van De Woerd overgaat op de volgende eigenaar, Hendrik Jacob Carel Johan baron van Heeckeren van Enghuizen (1785-1862) ¹⁵. Deze verkrijgt Beverweerd in 1831 na de dood van zijn vader Evert Frederik van Heeckeren, maar wellicht werd later pas de boedel van de 'Erven Beverwaard' aan het bezit toegevoegd.

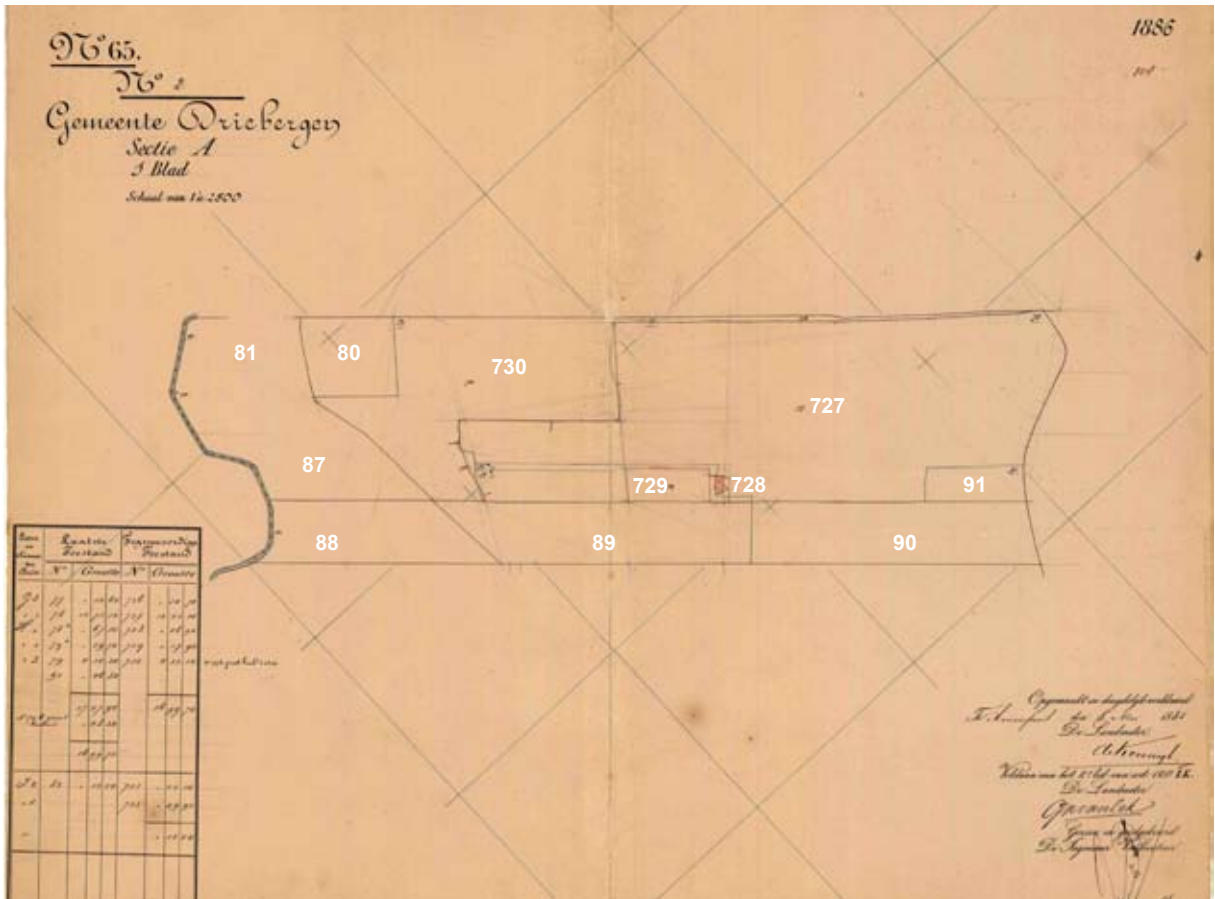
In 1886 wordt in het kadaster de stichting van een 'Koehok en erf' verwerkt en vastgelegd op bijbehorende kadastrale hulpkaart ¹⁶. Het terrein is dan in eigendom van kleinzoon Hendrik Jacob Karel van

- 9 De boerderij Beerschoten bevindt zich naast De Reehorst aan de Hoofdstraat. Bron: <http://www.heuvelrugtopografie.nl/bebouwing/driebergen/woerd>; www.hisgis.nl - Atlas Van Oostrom: dit terrein is in 1594 eigendom van het Vrouwenklooster; in 1710: Louis Gerard van Nassau belender Beverweerd vicarie; in 1746: verkoop van Willem Adriaan van Nassau aan Cornelis Schellinger; in 1797: Juffrouwen Schellinger belender Vrouwenklooster; in 1832: Teunis van Dijk.
- 10 Zie: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Vicarie>: Oorspronkelijk was de vicarie in de Middeleeuwen een afgezonderd vermogen waarvan de opbrengst bestemd was voor het levensonderhoud van een priester. Deze vicaris moest daarvoor aan een bepaald altaar een of meer heilige missen opdragen, in gebeden bepaalde personen gedenken en eventueel nog andere, in de stichtingsbrief opgedragen, taken uitvoeren. Een vicarie is in wettelijke zin een stichting, welke veelal dient om vanuit de rente op goederen een bepaalde zaak of algemeen nut te ondersteunen. Zie bijv.: http://www.vicarie.org/over_de_vicarie
- 11 Bron: www.hisgis.nl
- 12 Zie: Utrechts Archief, Archief 87 Familie Van Rijckevorsel: 962, 983, 984; 965 Kaart van een hofstede en landerijen te Driebergen, groot 59 morgen 47 roeden, strekkende vanaf de Driebergse Meer tot de weg naar Zeist (thans Hoofdstraat), door Paulus Ruysch, 1642; 955-957 Akte van overdracht door de rentmeester der domeinen te Utrecht aan Jacob van Berck van een hofstede te Driebergen, groot 58 morgen 24 roeden, strekkende vanaf de Langbroekerwetering tot voorbij de weg naar Zeist (thans Hoofdstraat), 1644, met kaart door Paulus Ruysch, 1642, en een kaart van de hofstede, groot 58 morgen 539 roeden, (midden 17e eeuw).
- 13 Bron: Utrechts Archief, Archief 69 Het huis Beverweerd te Werkhoven, inventaris.
- 14 Dit komt overeen met het huidige bezit van dhr. Van Arkel (Driebergen, sectie A1, nrs. 80, 726, 727, 728 (kooi), 729, 730, 1094), het terrein bij woning Langbroekerdijk 1 (perceelnr. 1093) en de percelen bij De Haft, het composteerterrein infiltratiegebied en monument (90, 1496, 1497).
- 15 Zie ook: http://www.parlement.com/id/vg09ll1gvkz4/h_j_c_j_baron_van_heckeren_van
- 16 De aanduiding in het kadaster als 'koehok' in 1886 is frappant, aangezien het kadaster deze specifieke functie van een opstal geen consequentie had voor de belasting, en men dus meestal volstond met een aanduiding als 'schuur' of 'stal'. In 1832 worden schaapskooien meestal wél specifiek aangeduid, onder andere met 'schapenstal' of 'schapenhok'. In

^a Afb. 2.13. Uitsnede van de kadastrale kaart, 1832. In wit de perceelsnummers en de begrenzing van het onderzoeksgebied. De nummers buiten het onderzoeksgebied (81, 88, 89 en 90, behoorden tevens tot het aaneengesloten eigendom, zo ook het huidige composteerterrein. (Bron: watwaswaar.nl).

v Afb. 2.14. Hulpkaart uit 1886, welke op 8 mei 1885 door de landmeter werd opgemaakt. De nummers 727 t/m 730 ontstaan vanuit samenvoeging van enkele percelen, zie tabel 2.1. (Bron: Kadaster).

Heeckeren van Enghuizen, die in 1883 eigenaar is geworden van landgoed Beverweerd ¹⁷. Tegelijkertijd wordt de perceelsindeling herzien en (deels) van een nieuwe nummering voorzien. Dit kan duiden op een bijwerking door het kadaster als gevolg van een (recente) wijziging van het terrein of een algemene actualisering van het kadaster, waarbij de landmeter verschillende wijzigingen ten opzichte van het bestaande kadaster (uit 1832) constateert en verwerkt. In dit laatste geval kan het 'koehok' al geruime tijd voor 1886 zijn gebouwd. Dat zou verklaren waarom de topografische kaart, die in 1870 is uitgegeven, al een gebouw op die locatie weergeeft. Het is evenwel niet waarschijnlijk dat het pand in de 'interimperiode' van 1862 tot 1883 is gebouwd, aangezien een eenduidige leiding over het beheer van het landgoed dan ontbreekt.

Daarbij kan de bouw van een huisje op het zuidelijk gelegen perceel 384 (Langbroekerdijk 1) door Jan Kol omstreeks 1856 een rol hebben gespeeld ¹⁸. Deze is op 1 november 1855 een erfpacht voor 99 jaar aangegaan voor percelen 383 en 384 en verkoopt het gebouwde huis terug aan Van Heeckeren in ca. 1863 ¹⁹. Naast dit huis liep een pad richting de 'koestal'. In 1929 verkoopt de erfgenaam van Van Heeckeren dit huisje, dat bij de veiling wordt aangeduid als 'veehouderswoning De Woerd', en omliggende percelen aan Anthonie van Amerongen, aanvankelijk boerenknecht te Zuilen, later landbouwer te Driebergen ²⁰. In de jaren '60 wordt nog een klein deel van het onderzoeksgebied door deze familie gepacht ²¹.

In 1927 werd het overige terrein gekocht door Marinus van Marwijk Kooij, industrieel directeur van de NV Amstelsbrouwerij en eigenaar van landgoed Vollenhoven in De Bilt. Deze neemt het gebouw in gebruik als jachtverblijf ²². Het terrein bestaat dan volgens het kadaster uit een 'koehok en erf' (perceel 728), 'hakhout' (80, 87, 726, 729 en 730), 'weiland' (88, 89, 90) en 'bouw- en weiland' (727). In 1960 wordt het terrein verkocht aan A.A. Kühne, aannemer te Zeist, waarbij de koopakte vermeldt: "een complex grond met daarop staand houtgewas en een daarop staande schaapskooi, gelegen onder Driebergen-Rijsenburg, kadastraal A 1094, 80, 730, 729, 728, 727 en 726, samen 19.46.20 ha." ²³. De percelen waar later het composteerterrein op komt (88, 89 en 90) worden in 1960 afzonderlijk, aan een ander verkocht. Via deze aannemer en een groep investeerders (Meintjes, Caro en Ris) komen de gronden (percelen 80, 726, 727, 728, 729, 730 en 1094) in 1964 in handen van Jan van Arkel, steenfabrikant te Jutphaas ²⁴. De heer van Arkel had sinds 29 april 1959 de jachtrechten van Van Marwijk Kooij verkregen over de terreinen onder Driebergen, Rijsenburg en Werkhoven ²⁵.

Ruimtelijke ontwikkeling

Concluderend kan worden gesteld dat De Woerd tot in de 20e eeuw een onverdeeld eigendom is, dat behoorde tot de (vroeg) ontginningen langs de Kromme Rijn. Aanvankelijk (in 1832) betreft het terrein een onbebouwd gebied met op de lagere gronden aan de zijde van de Driebergse Meer bos en hakhout, en op hogere gronden aan de noordzijde bouwland. De bouwlanden zouden vanuit de boerderij bij de brug over de Langbroekerwetering naar kasteel Beverweerd kunnen zijn beheerd, of zijn verpacht aan naastgelegen boerderijen.

-
- 1832 zijn in de provincie Utrecht tussen de 150 en 200 schaapskooien geregistreerd; in Rijsenburg 2 en in Driebergen 2.
- 17 Zie ook: <http://www.hethuisvanoranje.nl/10%20Bastaard%20Kinderen/HetgeslachtNassauLaLecq.html>; Geerlings, 2007, pag. 66. Na de dood van H.J.C.J. van Heeckeren in 1862 erfte zijn enige zoon Louis Evert (1830-1883) de bezittingen. Deze is echter opgenomen in een inrichting. In 1883 wordt het bezit verdeeld over diens zonen: Hendrik Jacob C.J.W. ontvangt Enghuizen en Beverweerd, Willem Frederik krijgt Sonsbeek en de bezittingen in Arnhem.
- 18 Mogelijk is deze Jan Kol gerelateerd aan de familie Kol uit Utrecht, die verschillende bezittingen (beleggingen) in Driebergen heeft, zie: Utrechts Archief, 715-1 Familie Kol, inventaris.
- 19 Het kadaster registreert de bouw van dit huis (zonder schuren of erf) met naastgelegen bouwland op 12 juni 1856 op de hulpkaart. Bron: HUA 1294 inv. 6683, Hyp 4 183 / 112, Notaris B.G. van Heijst te Wijk bij Duurstede.
- 20 Kadaster, art.nr. 2120. Geerlings, 2007, pag. 32: Bij de veiling op 31 mei 1927 van de terreinen zou J. van Amerongen 'veehouderswoning "De Woerd"' hebben aangekocht.
- 21 In de verkoopakte van 31 mei 1960 (Van Marwijk Kooij verkoopt aan Kühne) is sprake van pacht van 1 hectare van perceel 727 aan mev. wed. Evert van Amerongen.
- 22 Zie ook foto van een jachttafereel bij De Woerd in: Geerlings 2007, pag. 12.
- 23 Bron: HUA 1294 inv. 9660, Hyp 4 1260 / 31, Notaris D.J. Wieringa te Apeldoorn, 31 mei 1960.
- 24 Een deel van de oostelijke weilanden (88, 89) was door Van Marwijk Kooij een jaar eerder verkocht (ca. 1959), waarschijnlijk aan de eigenaar van De Haft.
- 25 Bron: Certificaat in het verblijf van dhr. E. van Arkel.

Periode	Eigendom	Kadastrale perceelsnummers										
		78	78a	79	79a	80	87	91	727	728	729	730
voor 1832 - ...	de Erven Beverwaard te Utrecht	bouwland, fl.169,58	bosch, fl.16,00	bosch, fl.102,39	bouwland, fl.9,43	bouwland, fl.9,73	bosch, fl.33,96	bouwland, fl.7,40				
... - ... (overleden in 1862)	Hendrik Jacob Carel J(oh) an baron van Heeckeren van Enghuizen, Beverwaard en Odijk	bouwland, fl.169,58	bosch, fl.16,00	bosch, fl.102,39	bouwland, fl.9,43	bouwland, fl.9,73	bosch, fl.33,96	bouwland, fl.7,40				
... -1882	Hendrik Jacob Karel Jan Walraven baron van Heeckeren te Arnhem en Guillaume Maurice Alexander baron van Heeckeren	bouwland, fl.169,58	bosch, fl.16,00	bosch, fl.102,39	bouwland, fl.9,43	bouwland, fl.9,73	bosch, fl.33,96	bouwland, fl.7,40				
1882 - 1882	Guillaume Maurice Alexander baron van Heeckeren van Enghuizen, zonder beroep te Arnhem	bouwland, fl. 169,58	bosch, fl.16,00	bosch, fl.102,39	bouwland, fl.9,43	bouwland, fl.9,73	bosch, fl.33,96	bouwland, fl.7,40				
1882 - 1929	Hendrik Jacob Karel van Heeckeren van Enghuizen te Hummelo, later zijn weduwe en 'erfdochter' Marguerita Christine van Heeckeren.	bouwland, fl.169,50; wordt perceel 727 en gedeelte naar 728 en 730	bosch, fl.16,00; wordt perceel 728 en 729, en gedeelte naar 727	bosch, fl.102,39; wordt perceel 730, gedeelte naar 727	bouwland, fl.9,43; wordt op- genomen in 727	bouwland/ hakhout, fl.9,73	bosch/ hakhout, fl.34,25	bouwland, fl.7,40	vereniging percelen 78, 78a, 79, 79a en 91 (in 1886): bouw- en weiland, fl.180,31	vereniging percelen 78 en 78a: stichting (in 1886) koehok en erf , fl.1,38	restant perceel 78a: hakhout, fl.7,20	vereniging percelen 78, 79 en 79a: hakhout, fl.80,20
1929 - 1961 (werkelijk: 31mei1927- 31mei1960)	Marinus van Marwijk Kooij, industrieel directeur NV Amstelbrouwerij te De Bilt					hakhout, fl.18,87	hakhout, fl.34,35; wordt perceel 1094		bouw- en weiland, fl.180,31	koehok en erf, fl.1,38	hakhout, fl.7,20	hakhout, fl.80,20
1961 -1961 (werkelijk: 31mei1960- 9sep.1960)	Adrianus Antonius Kühne, aannemer, iggm Cornelia Christina van Garenen te Zeist					hakhout	weiland en water		bouw- en weiland	koehok en erf	hakhout	hakhout
1961 -1965 (werkelijk: 9sep.1960- 30jan. 1964)	Hindrik Meintjes, koopman te Zeist 65/100, Johannes Hendrikus Cornelis Caro, koopman te Zeist, 25/100 en Cornelis Ris, koopman te Bergen NH, 10/100					hakhout	weiland en water		bouw- en weiland	koehok en erf	hakhout	hakhout
na 1965 (30jan.1964)	Jan van Arkel, fabrikant te Jutphaas					hakhout	weiland en water		bouw- en weiland	koehok en erf	hakhout	hakhout

Tabel 2.1. Registratie van het eigendom, het landgebruik per perceel, de gebouwen en de belastbare waarde in het kadaster. De grijze vlakken geven de percelen aan die voor of na de wijziging in 1886 niet bestaan.

Zeer belangrijke Verkoop.

De Notaris VAN HEYST te Wijk bij Duurstede zal op Dinsdag 27 Mei 1924, voorn. 10 ure, bij den Heer VAN DER VLUGT, in het Café „de Prins van Oranje“ te Driebergen, in ééne zitting

publiek verkoopen:

De kapitale Hofsteden, gen. „Veldzicht“, „Willemshoeve“ en „Sprokkelenburg“ onder Werkhoven, en „Champaubert“ en „Hoendersteeg“ onder Rijsenburg, en de veehouderswoning „de Woerd“ onder Driebergen, met bijgebouwen, weil- en bouwlanden, boomgaarden, enkele eikenhakbosschen, weg en water, deel uitmakende van het Landgoed Beverweerd, ten totale grootte van ruim 269 Hectaren.

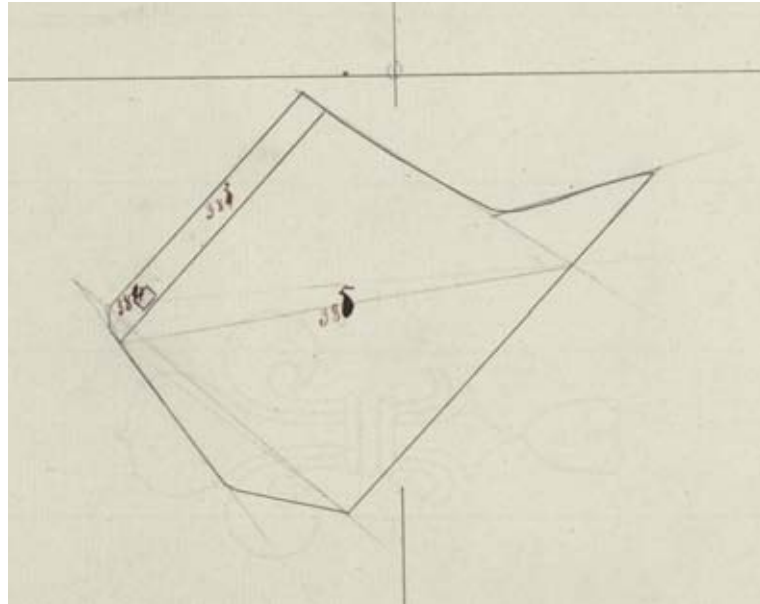
Te veilen in 68 perceelen en 31 combinatiën.

Aanvaarding in huurgenot bij de betaling der kooppenningen op Maandag 1 September 1924. De huur der hofsteden eindigt 1 Mei 1928; de huur der jacht 30 Juni 1927. De eikenhakbosschen zijn onverhuurd en worden aanvaard op 1 Sept. 1924.

De gebouwen zijn ingoeden staat van onderhoud; twee derzelve zijn voor eenige jaren nieuw gebouwd. De landerijen zijn gunstig gelegen aan welverharde wegen de bouwlanden vruchtbaar, de weilanden zuivelrijk.

Van 6 Mei af verzendt voorn. Notaris tegen overmaking van f0.50 de gedrukte notitie met 4 perceelkaarten dezer veiling, bevattende omschrijving van perceelen en combinatiën, vermelding der huren, veilconditiën, enz.

Afb. 2.15. Advertentie in krant Het Centrum d.d. 6 mei 1924 voor de veiling van de goederen onder Beverweerd. De verkoop vindt geen doorgang: op 4 mei 1927 staat de advertentie nogmaals in de krant. (Bron: www.kb.nl).

Afb. 2.16. Registratie van het huisje aan de Langbroekerdijk 1, dat gebouwd werd door Jan Kol op perceel 81 (zie afb. 2.4 en 2.12). 'Opgemaakt en deugdelijk verklaard' op 12 juni 1856. (Bron: kadaster).

Gezien bovenstaande is het meest waarschijnlijk dat het gebouw tussen 1832 en 1862 op het terrein komt ²⁶. Dit gebouw wordt op de noordrand tussen het bestaande bos en het bouwland geplaatst, georiënteerd op het noordwesten. Aan weerszijden wordt het gebouw geflankeerd door een rij eiken. Hoewel het gebouw in het kadaster geregistreerd staat als 'koehok en erf' duidt de topografische kaart het aan als 'SK' (schaapskooi). De route van de schapen naar de heide zou dan via de Hoendersteeg en Loolaan kunnen hebben gelopen, hoewel in de tweede helft van de 19e eeuw de heide al was geprivatiseerd en door de landgoedeigenaren begonnen was met de bebossing ervan.

Verdere bebossing van de bouwlanden in het noordelijke deel van het gebied vindt pas in de 20e eeuw plaats, met name in de jaren '50 en '90. De wijziging van de oostelijke zone met composterterrein, natuurgebied en toegangswegen vindt in de jaren '80 plaats.

²⁶ Van den Heuvel, 2011: In de nota Schaapskooien wordt vermeld dat bekend is dat er op deze plek aan het begin van de 19de eeuw al een schaapskooi stond. Bij navraag berust dit niet op een andere bron dan de topografische kaart.

Afb. 3.1. Extérieur vanuit het zuiden.

Afb. 3.2. Extérieur vanuit het westen.

Afb. 3.3. Extérieur vanuit het noorden.

3. BOUWHISTORISCHE WAARDESTELLING

door Peter Boer

Beschrijving

Exterieur

De op een ruim en met hoge eiken omzoomd erf gebouwde schuur of stal heeft een rechthoekige plattegrond en meet buitenwerks ongeveer 9 bij 14 meter. De hoofdopzet van het gebouw is vrijwel symmetrisch met lage gemetselde zijgevels (noord-oost en zuid-west) en een hoog opgaande kap met aan de voor- en achterzijde wolfeinden. Het metselwerk is uitgevoerd met een handvormsteen in kruisverband. In de zijgevels zijn gietijzeren stalvensters opgenomen. Deze vensters zijn blijkens de ingehakte dagkanten, onregelmatigheden in de ontlastingsbogen en het ontbreken van de gebruikelijke lekdorpels in de vorm van rollagen, later aangebracht. De muren bevatten een substantieel aandeel gesinterde stenen en op een aantal plaatsen is om het verband kloppend te krijgen met kleine gehakte passtukjes gewerkt. De indruk bestaat dat de verwerkte bakstenen niet geheel maatvast zijn en dat (goedkopere) misbrand door een partij gemengd is. Het metselverband is bij de hoek- en eindoplossingen (behoudens bij de gietijzeren stalvensters) consequent uitgevoerd met strekken en drieklezoren. Op een aantal plaatsen zijn in het metselwerk onder de dakvoet kleine verticale ventilatiespleten uitgespaard.

De beide eindgevels zijn uitgevoerd in hout, in de vorm van brede gepotdekselde delen met daarin hoge dubbele houten deuren opgenomen. Nabij de hoeken van het gebouw is als borstwering metselwerk toegepast, dat aansluit op de zijgevels. Boven de deuren is een luik aangebracht. De zware opgeklampte strokendeuren en de daar boven aangebrachte luiken zijn afgehangen met gesmede duimgehengen, de meest noordelijke deuren zijn in beide gevels uitgevoerd als onder- en bovendeur.

Het dak is gedekt met rode en gesmoorde (gemengd) handvorm golfpannen met bijbehorende platte vorsten.

Constructie

De hoofd draagconstructie bestaat uit een gebintenstructuur, het gebouw is vier gebintvakken diep. Vrij in de ruimte staan drie eiken ankerbalkgebinten, met daar boven op ieder een naaldhouten A-spant. De onderdelen van de gebinten zijn geheel op traditionele wijze verbonden met pen-en-gatverbindingen en genummerd met gehakte telmerken (1 tot en met 3). De onderdelen van de spanten en de windschoren zijn met spijkers verbonden. De gebinten staan van oost naar west op volgorde. Op de gebintstijlen en de hanenbalk van het spant rusten platen die met rondhouten windschoren gestabiliseerd zijn. Deze platen ondersteunen de rondhouten daksporen. De kap is onbeschoten ²⁷. De gebintstijlen zijn gefundeerd op gemetselde poeren, die een stukje boven de begane grondvloer uitsteken. Ter plaatse van de eindgevels zijn naaldhouten strijkgebinten toegepast waarvan de korbelen met een lipverbinding verbonden zijn. Op de houtconstructie zijn nergens sporen aangetroffen van oudere en/of verdwenen verbindingen of telmerksystemen die zouden kunnen wijzen op hergebruik. De onderdelen zijn in dit opzicht 'schoon'. Op de gebinten zijn ook geen bouwsporen te zien die passen bij een oudere indeling met hokken, stallen of verblijfsruimten. Aangenomen mag worden dat de ruimte oorspronkelijk ongedeeld was.

Interieur

Aan de noord-westzijde is in het gebouw met houten scheidingswanden en lichte plafondplaten een indeling gemaakt, bestaande uit een verblijfsruimte met stookplaats met aansluitend een keukentje en een slaapkamer met sanitair. Achter de dubbele deuren is in de noord-westgevel een houten glaspui aangebracht. De vloer in dit deel bestaat uit een aangesmeerde cementgebonden dekvloer, die gedecoreerd is met een tegelpatroon. Het centrale deel van het verder niet ingedeelde zuid-oostelijke deel is belegd met klinkers. Deze indeling en afwerking is niet van grote ouderdom en draagt niet bij aan de cultuurhistorische waarde van het object. Deze invulling blijft daarom verder buiten beschouwing.

27

Een 'plaat' is een horizontale ondersteuning in de vorm van een balk op de platte kant.

Afb. 3.4. Noord-oostgevel met rechts van de dubbele deuren een dichtgezette loopdeur waarvan één duimheng aan de rechter zijde bewaard bleef.

Afb. 3.5. Interieur van de schaapskooi, gezien in de richting van de later ingebouwde indeling aan de zuid-west zijde.

Afb. 3.6. Overzicht van de kapconstructie, opgebouwd uit A-spanten die via platen de rondhouten daksporen dragen.

Bouwgeschiedenis

Het onderzochte gebouw verschijnt voor het eerst in 1885 op een kadastrale hulpkaart en is daarop geheel in rood getekend. Dat betekent dat het om een nieuw gebouw gaat. Op de hulpkaart staan verder geen bestaande of verdwenen (in zwart en blauw) gebouwen getekend. Het is daarom des te opvallender dat op de topografische kaart van omstreeks 1870 op dezelfde locatie al wel een gebouw weergegeven is. Op zich is het in de 19e eeuw niet ongebruikelijk dat in het buitengebied de registratie door het Kadaster enige jaren achter loopt. Waarschijnlijk komt dat vanwege de bereikbaarheid en vaak zal een eerder gebouw object pas opgemerkt worden bij meetwerkzaamheden ten behoeve van een opsplitsing of eigendomsoverdracht van gronden. Het gebouw kan dus al eerder gesticht zijn, het is echter niet waarschijnlijk dat dit voor 1832 zal hebben plaatsgevonden. Uit dat jaar dateert de vroegste kadastrale kaart en die koppelt eigenaren aan de desbetreffende onroerende goederen. Wat mogelijk ook pleit voor een vroegere datering (dan 1885) is de toegepaste handvormsteen van de buitengevels. Aan het eind van de 19e eeuw worden bakstenen al in ruime mate op machinale wijze geproduceerd. Op zich is dit geen sluitend bewijs, handvormstenen bleven nog lange tijd leverbaar, maar opvallend is wel dat de meeste boeren vanaf 1870 voor het waarschijnlijk goedkopere nieuwe product kiezen.

Typologisch of stilistisch biedt het huidige gebouw geen duidelijke aanknopingspunten voor een scherpe datering. Het is op traditioneel ambachtelijke wijze gebouwd volgens lokale bouwtradities.

Als laatste moet in dit verband een slecht te lezen geschilderd opschrift op de ankerbalk van het derde gebint genoemd worden. Hier lijkt met gele verf een jaartal te staan (zie afb. 3.7), voor de betekenis en context hiervan zijn geen aanknopingspunten beschikbaar ²⁸.

Sinds de bouw heeft het gebouw op een aantal ondergeschikte punten wijzigingen ondergaan. De meest ingrijpende verandering aan het interieur heeft bestaan uit het aanbrengen van de hier voor al genoemde gietijzeren stalvensters in de zijgevels. Een andere wat minder in het oog springende aanpassing is het dichtzetten van een loopdeur in de zuid-oostgevel. Rechts van de dubbele deur is ter hoogte van de achterliggende gebintstijl de duim van een deurgeheng waarneembaar. De gevelbetimmering links daarvan is later aangebracht en bevatte oorspronkelijk een deur. In de gebintstijl is de sponning daarvan over de hele hoogte nog waarneembaar.

Een andere verandering aan het exterieur heeft bestaan uit het aanbrengen van en betimmering tegen de onderzijde van de geveloverstekken van de eindgevels waardoor de daar onder geplaatste luiken niet meer open kunnen.

In de tweede helft van de vorige eeuw zal de eerder al beschreven indeling tot stand gekomen zijn. Ten behoeve van de stookplaats is in het noord-oostelijke dakvlak daarbij een schoorsteen gemetseld.

28 Het in de nota Schaapskooien van de gemeente Utrechtse Heuvelrug genoemde jaartal 1790 is niet aangetroffen.

Afb. 3.7. Geschilderd opschrift op de ankerbalk van gebint 3. Waarschijnlijk is met gele verf het jaartal [?]887 aangebracht. Het jaartal is slecht leesbaar en er kan evengoed 1857 staan aangegeven.

Afb. 3.8. Overzicht van de verblijfsruimte in de richting van de zuidwest gevel.

Afb. 3.9. Overzicht van het interieur van de schaapskooi grenzend aan de noord-oostelijke gevel.

Gebruik als schaapskooi?

Hoewel er nog veel onbekendheid is over de historische exploitatie en contextuele situatie van het pand, kan niet worden uitgesloten, en is het vanuit bouwkundige eigenschappen niet onmogelijk, dat het pand als schaapskooi werd gebruikt. Hieronder wordt daarom nader ingegaan op de eigenschappen van een schaapskooi.

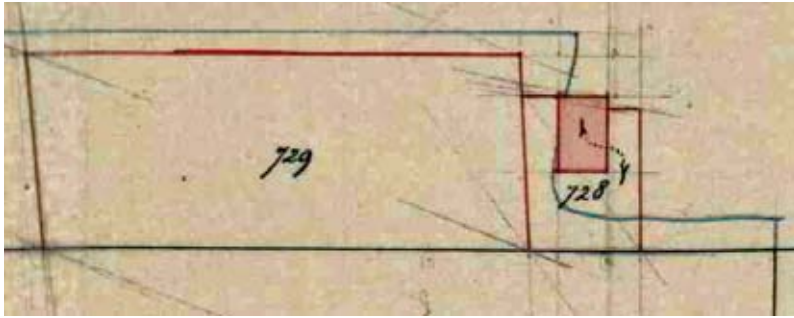
Schaapskooien in het midden en oosten van ons land zijn meestal op kenmerkende wijze vormgegeven. Het zijn vrijwel altijd langwerpige lage gebouwtjes onder een schilddak die aan de kopse zijden voorzien zijn van deuren. De hoeken zijn meestal afgeschuind. De dakvoet ligt vrij laag, uitgezonderd rond de deuren.

Voor het houden van schapen is in beginsel geen specifieke huisvesting noodzakelijk, met uitzondering van enige weken rond de lammertijd kunnen schapen het hele jaar buiten verblijven. Naast wol en vlees werden schapen vroeger vooral gehouden voor de mest. Vóór de introductie van kunstmest werd de vruchtbaarheid van het bouwland beperkt door de hoeveelheid beschikbare dierlijke mest. Schaapskooien spelen daarom bovenal een rol in de verzameling en verwerking van deze mest. Daarbij moet onderscheid gemaakt worden tussen kooien die bij een boerderij staan (erfkooien) en kooien die in het veld staan (veldkooien). Erfkooien zijn over het algemeen wat kleiner dan de veldkooien, waar een hele kudde (bestaande uit de schapen van meerdere bezitters) in kon overnachten. Schapen begrazen doorgaans niet alleen heidevelden, in het voorjaar komen hooi- en graslanden ook in aanmerking en 's winters was naweiden op boerenland ook een mogelijkheid. Bijvoeren in de winter vond dan plaats met hooi dat via de luiken boven de deuren op de zolder was opgeslagen.

Het gebouw van De Woerd past niet goed binnen deze algemene typologie. Het onderzochte pand is vrij groot en heeft geen afgeronde hoeken ²⁹. De grote deelbare deuren passen wel goed bij een schaapskooi, schapen hebben grote behoefte aan ventilatie en frisse lucht en door de bovendeur te openen kan hieraan voldaan worden. Er zijn op de gebinten geen tekenen gevonden die wijzen op een indeling in hokken, stal of huis, die logischerwijs aanwezig zouden zijn indien het pand voor vleesrunderen of jongvee in gebruik is geweest. De hoofdvorm heeft veel verwantschap met algemeen voorkomende boeren (doorrij)schuren, hoewel de bouw van een dergelijke grote schuur in het open veld erg luxe overkomt. Elders in de gemeente Utrechtse Heuvelrug worden evenwel dergelijke grote schuren aangetroffen.

Over het exacte functioneren van het gebouw is moeilijk uitsluitel te geven. Dit zou verder kunnen worden onderzocht, bijvoorbeeld aan de hand van de pacht en exploitatie van gronden waar mogelijk iets over is vermeld in het huisarchief van Beverweerd. Het is denkbaar dat de eigenaar van het landgoed, waar De Woerd toe behoorde, een eigen kudde bezat die al naar gelang de behoefte en het voedselaanbod de verschillende delen van het uitgestrekte bezit begraasde. Aangezien grote delen van de heide reeds waren bebost in deze omgeving, was men voor het hoeden van schapen, in relatie tot de noodzakelijke mestproductie, steeds meer aangewezen op voor- en nabeweiding van gras- en bouwlanden. In dat geval is de bouw van een grote schaapskooi (veldkooi) op deze destijds redelijk afgelegen plek mogelijk te verklaren, als punt waar de mest werd verzameld voor de aanliggende bouwlanden. Buiten het seizoen is het gebouw mogelijk ook ingezet voor de opslag van werktuigen en oogst.

29 Ook andere panden in de regio worden als schaapskooi aangeduid, maar kennen niet de afgeschuinde hoeken. Deze zouden volgens overlevering of volgens de aanduiding SK op de topografische kaart gebruikt zijn als schaapskooi. Zie bijvoorbeeld vergelijkbare panden op rechthoekig fundament, zoals het gebouw aan de Gooijerdijk, in de hoek met de Sterkenburgerlaan, dat in de tweede helft van de 19e eeuw op het land van Sterkenburg is gebouwd; de kooi bij de Gooijerdijk 20 (complex De Hondspol); het pand aan de Buurtweg 9 te Doorn op landgoed Sandenburg; of het pand bij de boerderij op landgoed Broekhuizen te Leersum. Mogelijk dat de niet afgeschuinde vorm te maken heeft met de latere stichtingsdatum.

Afb. 3.10. Uitsnede uit een kadastrale hulpkaart uit 1885 waarop in rood de schaapskooi als nieuwbouw weergegeven is (zie afb. 2.13).
(Bron: Kadaster).

Afb. 3.11. Pand aan de Gooijerdijk, aan het einde van de Sterkenburgerlaan. Het pand vertoont enige gelijkheid qua vorm en ouderdom met het gebouw op De Woerd.
(Bron: Van den Heuvel, 2011).

Afb. 3.12. Traditionele schaapskooi, Leersum.
(Bron: Van den Heuvel, 2011).

Bouwhistorische waardestelling

Het onderzoek heeft in grote lijnen de ruimtelijke ontwikkeling van het gebouw op De Woerd in beeld kunnen brengen. Het gebouw heeft zijn oorsprong waarschijnlijk in de periode 1840-1885 en werd in de tweede helft van de 20e eeuw op ondergeschikte punten veranderd.

Het complex ligt op een ruim, open en leeg erf, dat een landelijk karakter uitstraalt.

De hoofdvorm, materialisatie en detaillering van het grote gebouw is karakteristiek voor een schaapskooi, en of een gemengd gebruik, en vormt daarmee een tastbare verwijzing naar het agrarische karakter van dit deel van het buitengebied.

Het gesloten karakter van het exterieur van het gebouw verwijst naar een oorspronkelijke functie als schaapskooi, hoewel het beschikbare materiaal over de oorspronkelijke functie geen eenduidige conclusie laat trekken. De gevels hebben grotendeels nog de authentieke indeling die zorgt voor een herkenbare presentatie. De opbouw en indeling van de gevels en het dak volgt - behoudens de later toegevoegde stalvensters - grotendeels de lokale bouwtraditie.

De ruimtelijke indeling van het interieur is niet meer authentiek, de huidige binnenwanden verstoren de ruimtelijke werking van de oorspronkelijk ongedeelde ruimte. Deze indeling is niet van historische waarde. Van de constructieve opzet zijn de gebinten, spanten, platen en daksporen van grote monumentale waarde.

De waardering is verder uitgewerkt in onderstaande deelwaardestellingen:

Algemeen historische waarden

Het gebouw is van algemeen historisch belang vanwege de directe relatie met landgoed Beverweerd en vanwege de herinnering aan de agrarische exploitatie daarvan. De invulling als jachtverblijf is passend voor het gebruik van het terrein, maar niet gerelateerd aan de vormgeving van het pand.

Ensemblewaarden

Gebouw en bijbehorende erf vormen samen een gaaf en betrekkelijk zeldzaam ensemble dat representatief is voor de agrarische bedrijfsvoering en ruimtelijke ontwikkeling van het direct aangrenzende landschap.

Architectuurhistorische en bouwhistorische waarden

Het pand is van grote architectuurhistorische waarde vanwege het zeer gaaf bewaard gebleven exterieur en de zeer gaaf bewaard gebleven constructieve opbouw. Deze zijn representatief voor de oorspronkelijke agrarische functie.

Advertentie in de Amerongsche Courant van 1884 voor onder meer de bouw van een schaapskooi.

CONCLUSIE

Zelfstandige eenheid

Voorliggend verkennend onderzoek wijst uit dat De Woerd al langdurig een zelfstandige eenheid vormt, verbonden aan landgoed Beverweerd. De strook waarin het voormalige composteerterrein ligt, behoort ook tot deze eenheid. Het eerste bouwwerk op dit terrein verschijnt in 1856: een veehouderswoning aan Langbroekerdijk 1. Het tweede bouwwerk, bekend als de 'schaapskooi' wordt in 1885 door het kadaster opgemeten. De bouw van dit pand kan in relatie hebben gestaan met de eerdere veehouderswoning, hoewel het kadaster beide gebouwen niet gelijktijdig registreert. Ook kan de bouw in relatie staan tot de bouw van boerderij Champ, Aubert aan de Hoendersteeg in 1852, waarmee Van Heeckeren een aaneengesloten agrarisch gebied verkreeg met twee boerderijen. Een datering midden 19e eeuw is echter het meest aannemelijk.

Het agrarisch gebruik zal zich aan het einde van de 19e eeuw steeds meer hebben toegelegd op de veeteelt, zoals gebruikelijk in die tijd en blijkt uit de kadastrale registratie van 'bouw- en weiland' in plaats van enkel 'bouwland'. De inrichting van het terrein en het gebruik van de kooi of schuur is nauw verbonden met dit agrarisch gebruik.

Het gebouw op De Woerd heeft vanaf het begin een erf of werkgebied rondom gekend, dat - zoals blijkt uit de kadastrale kaart - met name aan de zuid-oostzijde lag. De noordwestzijde is georiënteerd op het veld. Dit werkgebied werd begrensd door een rij eiken, die thans nog aanwezig is. Deze eiken zijn mogelijk aangeplant om te dienen voor schaduw, (toekomstig) productiehout, windvang, bliksemafleiding en of voedsel voor het vee. Deze situering van het gebouw op het erf voor De Woerd is kenmerkend en nog gaaf herkenbaar aanwezig.

Gebouw op De Woerd een schaapskooi?

Het is discutabel in hoeverre het gebouw als een schaapskooi gecategoriseerd moet worden. Enerzijds staat het als schaapskooi op de topografische kaart vermeld, wordt het in de koopakte van 1927 als schaapskooi vermeld, was er een uitweg via de Hoendersteeg richting de heide en is het goed denkbaar dat het bouwland voor nabeweiding is benut. Anderzijds kent het gebouw niet de kenmerkende afgeschuinde voor- en achtergevel, ligt het relatief geïsoleerd van begrazingsmogelijkheden en een bijbehorende boerderij, registreert het kadaster deze als koestal en is het gebouw erg groot voor een veldkooi. Het bestaansrecht van een schaapskooi was gelegen in de verzameling van mest, die schapen juist 's avonds produceren, terwijl hier de agrarische exploitatie onduidelijk is of geen reden lijkt te geven voor de bouw van een dergelijke grote opstal. In het begin van de 20e eeuw zijn in ieder geval delen van het gebied aan naastgelegen boerderijen verpacht, waardoor deze buiten de begrazingszone vielen.

Zeker als de schaapskooi gedacht wordt uit de jaren 80 van de 19e eeuw te dateren, moet dit tegen de opkomst van de kunstmest, grootschalige bebossing van de heidegronden, omvorming van de landbouw naar een gespecialiseerde bedrijfsvoering en algehele terugloop van de schapenteelt als redelijk achterhaald worden gezien. Daarentegen wordt in de Amerongsche Courant van 1884 nog een aanbesteding voor de bouw van een schaapskooi onder Amerongen aangekondigd.

Continuïteit

Los van het feit of het een schaapskooi of schuur betreft, is het pand oorspronkelijk gebouwd als een functioneel agrarisch gebouw dat verbonden was aan de bouw- en weilanden die hier lagen. De functionele verbondenheid met het terrein en de authentieke situering bepalen in belangrijke mate de landschappelijke en cultuurhistorische waardering van het object. Het is bijzonder dat het pand qua constructie en uiterlijk aanzien goed bewaard is, hoewel de functie allang niet meer de oorspronkelijke agrarische is. Al gedurende lange tijd heeft het de functie van jachtverblijf, die aansloot bij de (afgelegen) situering in het bos. Het gebouw heeft altijd op afstand van de 'bewoonde wereld' gelegen, als extensieve zone tussen de flank van de Utrechtse Heuvelrug en de Langbroekerwetering. Het aanzien

van het terrein is door de bebossing in de jaren 50 en 90 van de vorige eeuw gewijzigd en dit heeft de geslotenheid, herkenbaarheid en eenheid van het gebied vergroot. Door de omvang van het gebied vormt het een robuuste 'buffer' tussen de bebouwing van Driebergen-Rijsenburg, de autosnelweg A12 en Langbroekerdijk. Dit pleit voor een continuering of zelfs uitbreiding van het NSW-landgoed De Woerd en bestendiging van het gebruik.

Ontwikkelingslijn

In de eerste helft van de 20e eeuw wordt het accent in het landgebruik verlegd naar de jacht en later ook en in samenhang daarmee naar de bosbouw, hetgeen past bij de oorspronkelijke betekenis van de 'warande'. De functie van het pand wijzigt in jachtverblijf annex opslag voor materieel van de beheerder, maar is nog steeds nauw verbonden aan het gebruik van het terrein.

Tegelijkertijd is het nog steeds de zelfde 'eenheid' waarvan het eigendom telkens een lange periode bestrijkt en voor ruimtelijke continuïteit en bestendigheid zorgt. Door de geslotenheid, ouderdom van het bos en interne structuur krijgt het gebied steeds meer een eigen karakter als landgoed, dat net als de historische landgoederen en buitenplaatsen in de omgeving van Driebergen-Rijsenburg bijdraagt aan de kwaliteit van de woon- en leefomgeving ³⁰.

Aanbevelingen

Eventuele herbestemming van het pand

Bij een eventuele herbestemming is het gewenst dat op verantwoorde wijze omgegaan wordt met de aanwezige cultuurhistorische waarden. Het ligt voor de hand om daarbij in te zetten op behoud van de uiterlijke karakteristieken (het aanzien), zoals de (relatieve) geslotenheid van de gevels.

Een herbestemming heeft mogelijk ook gevolgen voor het interieur. De huidige invulling levert in cultuurhistorisch opzicht geen positieve bijdrage aan de afleesbaarheid van het voormalige gebruik. De situatie biedt daarom volop kansen voor een nieuwe eigentijdse en transparante invulling, waarbij de oorspronkelijke ruimtewerking van het interieur hersteld of herkenbaar gemaakt kan worden. Dit vereist een bouwplan dat met inventiviteit en creativiteit de verschillende onderdelen kan transformeren naar een nieuwe functionaliteit. Herstel van (een deel van) de zoldervloer ter hoogte van de ankerbalken kan daarbij voor noodzakelijke extra ruimte zorgen. Daarbij is verder van belang dat het gebouw zich van alle zijden gelijkwaardig presenteert en de relaties met het omliggende landschap goed worden benut, o.a. door een minimum aan voorzieningen, opstallen e.d. op het erf.

Nader onderzoek

Zoals blijkt uit voorliggend verkennend onderzoek is over enkele details van het totaalbeeld nog geen uitsluitel te geven. Mogelijk dat diepgravend onderzoek in archieven hier meer licht op kan werpen, waaronder de familie- en huisarchieven van Rijsenburg en Beverweerd. Ook zou een nader vergelijkend onderzoek kunnen plaatsvinden over de exploitatie en situering van schaapskooien in de regio, en specifiek op de landgoederen. Stonden schuren of veldkooien vaker zo omzoomd in het veld, en kan er een achterliggende functionele reden zijn voor een rechthoekige plattegrond van een schaapskooi?

30 De Natuurschoonwet uit 1928 hanteert als definitie: "Een landgoed is een, in Nederland gelegen, geheel of gedeeltelijk met bossen of andere houtopstanden bezette onroerende zaak - daaronder begrepen die waarop een buitenplaats of andere, bij het karakter van het landgoed passende, opstallen voorkomen - voorzover het blijven voortbestaan van die onroerende zaak in zijn karakteristieke verschijningsvorm voor het behoud van het natuurschoon wenselijk is". Daarbij is vereist dat: het om een aaneengesloten gebied gaat, het oppervlak minimaal 5 hectare bedraagt, ten minste 30% met houtopstand is bezet of ten minste voor 50% uit natuurterrein bestaat en het gebruik het natuurschoon niet schaadt. (Zie: Laser, Handleiding Natuurschoonwet 1928, maart 2004.) Voor een landgoed in bredere zin dan de NSW-definitie, waarvan het karakter meer aansluit bij dat van historische landgoederen, kan onder meer gedacht worden aan een centraal gesteld hoofdhuis met landgoed-uitstraling (allure), een doorwrochte en gecomponeerde aanleg met o.a. lanen, zichtlijnen, waterlopen en vijvers en een ruimtelijke samenhang tussen gebouwen en park, en tenslotte een herkenbaarheid van buiten als entiteit, bijvoorbeeld door een karakteristieke toegang en grensafscheidingen.

BRONNEN

Literatuur

- Bijhouwer, J.T.P., *Het Nederlandse Landschap*, 1977.
- Blijdenstijn, R., *Tastbare Tijd, Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, Uitgeverij Plan-Plan, Amsterdam, 2005.
- Blok, Eric, *De familie Zocher en de verfraaiing van de Stichtse Lustwarande*. In: *Mijn Landschap*, Stichting Het Utrechts Landschap, zomer 1998.
- Buro Maas, *Buitenplaatsen langs de Utrechtse Heuvelrug – een planologische verkenning van de buitenplaatsen in Zeist en Driebergen*, Zeist, juli 1981.
- Buro Maas, *Landgoederen, buitenplaatsen en buitenhuizen in het gebied van de Kromme Rijn, de Langbroeker Wetering en de Utrechtse Heuvelrug – een planologische verkenning, deel 2*, Zeist, januari 1983.
- Dam, K. van, K. Hendriks, *Ontmoeting in de overtuin, Landschapsvisie Landgoed De Reehorst*, juni 2005.
- Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen, een institutioneel-geografische studie*, De Walburg Pers, Stichtse historische reeks deel 9, 1983.
- Freijen, M., *Beheerplan De Woerd en Kromme Rijngebied*, Het Utrechts Landschap, De Bilt, 2011.
- Gaasbeek, F., S. van Ginkel-Meester, *Driebergen-Rijsenburg – Geschiedenis en architectuur*, Uitgeverij Kerckebosch BV Zeist, Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht, 1996.
- Geerlings, J. et al., *Waarom heet Hoenderdaal Champ, Aubert?*, Uitgeverij Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug, Driebergen-Rijsenburg, maart 2007.
- Groenland Beheer bv, *Principeverzoek voor de functieverandering van de schaapskooi De Woerd te Driebergen*, september 2007.
- Groningen, C.L. van, *De Utrechtse Heuvelrug, De Stichtse Lustwarande – Buitens in het groen*, Waanders Uitgevers, Zwolle, 1999.
- Groningen, C.L. van, *De Utrechtse Heuvelrug, De Stichtse Lustwarande – Dorpen en landelijk gebied*, Waanders Uitgevers, Zwolle, 1999.
- Harzing, W., *De riddermatige ambachts heerlijkheid Rijsenburg, een kaart uit 1797*. In: *Oud-Utrecht*, jg. 33 (1960), nr. 5, p. 67-68.
- Heuvel, J.M. van den, *Schaapskooien, Beleidsnota ten behoeve van het behoud van schaapskooien in de gemeente Utrechtse Heuvelrug*, Gemeente Utrechtse Heuvelrug, september 2011.
- Hof, J.C. van 't, M. Kooiman, *Monumenten inventarisatie project, Gemeente Driebergen-Rijsenburg*, Provincie Utrecht, 1991.
- Joost Kingma Consult, *Ruimtelijke onderbouwing Natuurrecreatiewoning Rijsenburgselaan 24 Driebergen*, rapport 130326, maart 2013.
- Kolman, C., B. Olde Meierink, R. Stenvert en M. Tholens, *Monumenten in Nederland - Utrecht*, Waanders Uitgevers/Rijksdienst voor de monumentenzorg, Zwolle/Zeist, 1996.
- Kort, M. de, H. Oerlemans, *Buitenplaatsen, een tijdloos gegeven; een onderzoek naar de interactie tussen buitenplaatsen en verstedelijking langs de Utrechtse Heuvelrug*, Wageningen, 1991.
- Kurpershoek, E., E. Kurpershoek, F. Gaasbeek, *Amerongen – Geschiedenis en architectuur*, Uitgeverij Kerckebosch BV Zeist, Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht, 1996.

- Lägers, H.L.F., M. Prins-Schimmel, E. Stades-Vischer, *Leersum – Geschiedenis en architectuur*, Uitgeverij Kerckebosch BV Zeist, Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht, 2000.
- Laman, M., F. Gaasbeek, *Doorn – Geschiedenis en architectuur*, Uitgeverij Kerckebosch BV Zeist, Monumenteninventarisatie Provincie Utrecht, 1995.
- Leffers-Dekker, S., A. van Buuren, *De buitenplaats Sparrendaal te Driebergen, een park op historische grondslag*, Doctoraalscriptie Landbouwhogeschool Wageningen, 1975.
- Lopes, J.O., *Inventaris van het archief van huis Beverweerd, 1437-1859*, Het Utrechts Archief, 2012.
- Luttervelt, R. van, *De Stichtse Lustwarande - Heemschutserie*, Allert de Lange, Amsterdam, 1944.
- Oldenburger-Ebbers C.S., A.M. Backer, E. Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, deel Oost en Midden, Gelderland en Utrecht*, Uitgeverij De Hef Publishers, Rotterdam, 1996.
- Rhoen, R.P.M., *Het landschap rondom Slot Zeist*. In: *Seijst: bulletin ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Zeist*, jg. 34, nr. 1, 2004.
- Rooij-van Wijngaarden, A.M.C. van, M. Andriik, *Buitens op de Heuvelrug, beleidskader voor historische landgoederen en buitenplaatsen*, gemeente Utrechtse Heuvelrug, 1 maart 2012.
- SB4, Provincie Utrecht, *Cultuurhistorische visie voor Heel de Heuvelrug in Utrecht en Noord-Holland*, Wageningen, 2009.

Luchtfoto's.

- maps.google.nl (2005-2012)
- webkaart.provincie-utrecht.nl (ca. 1950)

Websites.

- www.watwaswaar.nl
- www.hisgis.nl
- www.hetutrechtsarchief.nl
- webkaart.provincie-utrecht.nl
- www.landgoedrijnsenburg.nl
- www.kastelenbeeldbank.nl/Utrecht/Beverweerd-Werkhoven
- www.heuvelrugtopografie.nl/bebouwing/driebergen
- www.champaubert.com

SB4

**BUREAU VOOR HISTORISCHE
TUINEN, PARKEN EN LANDSCHAPPEN**